

**До 70-річчя
ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ
ОКУПАНТІВ З УКРАЇНИ**

Черкащина на завершальному етапі Другої світової війни (історіософські та методологічні нотатки)

У статті висвітлюються деякі аспекти протистояння на радянсько-німецькому фронті в період 1943–1944 рр. Розкриваються особливості соціально-економічної ситуації, морально-психологічного стану різних категорій населення. Аналізуються гуманітарні наслідки війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, Черкащина, окупаційний режим, матеріальні і людські втрати, гуманітарні наслідки війни.

Невмирущі рядки вічного й завжди актуального Кобзаря, чий 200-літній ювілей нині святкує людство, щоразу постають у новій іпостасі, коли заходить мова чи то про історичні перипетії, чи то про сучасні виклики. Напевно, жодна група, окрім хіба-що євреїв, не виявляла на теренах сучасної України більшої готовності до співжиття зі своїми сусідами на засадах дружби і порозуміння. Та щоразу особисті та корпоративні амбіції політиків, імперсько-шовіністичні сили на історичних крутозламах виявлялися сильнішими за здоровий глузд, здорову конкуренцію та повагу до права на самовизначення українського народу.

Після славної епохи Козаччини, кількох років на початку ХХ ст. та трохи більше 20 років на рубежі ХХ і ХХІ ст. українці отримували шанс на розбудову суверенної держави.

Віковічна мрія стати рівними серед рівних «в сім'ї вольній, новій», здається набула реального втілення, однак недолугі політики і зовнішні вороги зробили все, аби поставити під сумнів це наше природне право. Напевно, такою вже є доля нашого народу – за власну свободу платити своєю кров'ю.

У роки Другій світовій війни йшлося не тільки про національну державність, а саме існування українства як етнічної, соціальної, політичної спільноти.

Нацистський окупаційний режим у найбрутальніший спосіб знищував соціальну структуру, господарську інфраструктуру і традиції, а головне, – людей, які заважали Гітлеру і його помічникам втілювати в життя доктрину «життєвого простору» для німців. Черкащина зазнала величезних збитків від бойових дій та

окупації. Лише у м. Золотоноша гітлерівці розстріляли 12 750 осіб єврейської, української та інших національностей з Золотоніського, Чорнобіївського, Драбівського, Іркліївського районів [1, с.159-160].

У Київській області було знищено майже 270 тис. цивільних громадян, Полтавській – майже 113 тис. [2, с. 552]. На примусові роботи до Райху було вивезено майже 170 тис. мешканців Київщини і 175 тис. – Полтавщини, з районів Черкащини – 85 тис. [3, с. 149-150].

Загальна кількість населення Київської області з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. скоротилося з 3 млн 694 тис. до 2 млн 456 тис. (на 33,5%), Полтавської – з 2 млн 226 тис. до 1 млн 591 тис. (на 28,5%) [4, с. 772].

Війна спричинила деструктивні демографічні та соціальні явища. На початок 1946 р. на 100 жінок 1928–1917 р.н. припадало тільки 36,4 чоловіків у віці від 30 до 39 р. – 52,2, від 40 до 49 р. – 60,7 [5, 18].

Різка зміна статевих пропорцій у складі населення ускладнила ситуацію з народжуваністю.

Станом на 1 вересня 1945 р. в УРСР налічувалося 377 889 інвалідів війни. Руйнування системи охорони здоров'я надзвичайно перешкоджали надання їм повноцінної медичної допомоги, реабілітації і соціальної реадптації. Так, упродовж усього 1944 р. у Полтавській області лише 5727 інвалідів отримали стаціонарну й амбулаторну спеціалізовану допомогу [6].

Руйнування житлової площі у листах Київської області становило 33,2%, Полтавської – 42,9%, у сільській місцевості було зруй-

новано на Полтавщині 106 тис. 823 будинків, а на Київщині 800 тис. осіб залишилося без даху над головою [7, 95].

Надзвичайно складною була санітарно-епідеміологічна ситуація на щойно визволених територіях. Тиф і шлунково-кишкові хвороби стали найбільшою бідою, а відсутність окупантами перешкоджали зменшенню загрози поширення небезпечних інфекцій.

Надзвичайний стан, що склався в цей час, характеризують дані про захворюваність населення на дистрофію та смертність від неї. Внаслідок економічної політики окупантів та голоду 1946–1947 р. на 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію в Київській області становила понад 83 тис. осіб у Полтавській – 60 тис., а померло від неї – відповідно 1422 і 1282 особи. А всього в Україні в цей час налічувалося 1 млн 154 198 дистрофіків, 46,5 тис. яких померли [8, с. 279].

Війна та окупація різко погіршили матеріальне становище цивільного населення, яке і до того було невисоким. Зруйнувала легка промисловість не мала можливості задовольнити навіть мінімальні потребам у одязі, взутті, предметах першої необхідності. Тому органи соціального забезпечення з нетерпінням очікували на гуманітарну допомогу з закордону. Наприкінці 1943 – на поч. 1944 р. на бази «Різнокоекспорту» почали надходити зібрані представниками США, Канада та інших країн промисловості товари, які розподілялися серед мешканців республіки.

РНК УРСР ухвалив постанов, згідно з якими ці подарунки мали бути передані насамперед інвалідам, родинам фронтовиків, партизанам та членам їх сімей, дітям-сиротам, робітникам, службовцям та інженерно-технічним працівникам, які постраждали від німецької окупації, науковцям і творчій інтелігенції похилого віку.

20 квітня 1943 р. до Києва прибуло 13 вагонів з речами, але їх не було кому розвантажувати. Один «Студебекер» повільно вивозив велику кількість танків на базу, що перебувала за 6 км від залізниці. Як завжди, найбільше потерпали від нерозпорядливості найменш захищені категорії населення. Восени 1944 р. в Києві знову не було кому розвантажити 5 вагонів речей, що призначалися дітям-сиротам.

А в цей час Київський приймальник-розподільник змушений був припинити приймання дітей унаслідок відсутності постільної білизни, матраців і ковдр. Для тих вихованців, які вже перебували у будинках, яслах і дитячих лікувальних установах, ще в липні видали 80 тис. м тканин, 6000 комплектів взуття американської гуманітарної допомоги [9, с. 85–86].

Тому, які б політичні вітри не віяли надворі, для кожної відповідальної і тверезо мислячої людини вирішальна роль радянських Збройних сил у розгромі нацизму і фашизму залишатиметься незаперечною істиною. Від 6 до 7 млн наших співвітчизників за роки війни воювали у складі них боягузи і зрадники, мародери і шкурники, та це не може спростувати той факт, що ця військова сила винесла на собі найважчий тягар війни, хоча нелегко було всім: і трудящим тилових районів і тим, хто залишався на окупованій території, і тим, кого вивезли на примусову працю до Райху.

Вдруге за війну військові дії на території Черкащини відбувалися вже в ході епічної «битви за Дніпро». Донині серед вітчизняних і зарубіжних фахівців відсутня єдність у тому, які стратегічні та фронтові операції охоплює цей термін. Одні схильні вважати, що вона почалася ще Донбаською стратегічною операцією, інші – Чернігівсько-Полтавською.

Та все ж основні події на сучасних землях Черкащини відбувалися в ході Київської стратегічної наступальної операції 3–13 листопада 1943 р. Не вдаючись до її характеристики, зазначимо лише, що у складі 1-го Українського фронту (УФ) в цій операції було задіяно 42 стрілецькі, 3 кавалерій дивізії, 1 механізований і 5 танкових корпусів, 4 окремі танкові та 2 стрілецькі бригади, всього – 671 тис. чол. Якщо лаконічно підвести підсумки операції, то головними серед них стали: визволення столиці України і створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра по фронту понад 300 км і на глибину 50 км, що відіграло важливу роль у проведенні наступних операцій на теренах Правобережної України.

Сучасні спеціалісти воєнної історії виокремлюють дві самостійні фронтові операції в ході наступу на Київ – Лютізьку (1 жовтня – 2 листопада 1943 р.) і Букринську (12–24 жовт-

ня 1943 р.). У першій з них було задіяно 253,8 тис. військовослужбовців, у другій – 186 тис. того ж 1-го УФ та 2-ї повітряної армії. Однак у авторського колективу під керівництвом Г. Кривошеєва бракує внутрішньої логіки. Якщо ці дві операції подаються у списку самостійних фронтових операцій, проведених поза межами стратегічних, то чим була Київська стратегічна наступальна операція. Ще більше запитань виникає, коли мова заходить про втрати. За всю Київську стратегічну наступальну операцію радянські війська безповоротно втратили 6491 особу (30569 загалом). Втрати в ході Букринської операції становлять відповідно 6498 (27938), Лютізької – 24422 (60642) [10, с. 136, 181].

Та в обох випадках видаються заниженими втрати наступаючих військ. Про надзвичайну напругу боїв за Дніпро свідчать практично всі її учасники. Так, фронтовик Віктор Білодід згадував: «Важчих боїв, ніж за Дніпро, я не бачив. Був вихід на Воронеж, був прорив під Воронежем, була Курська дуга...

Дніпро! За силою вогню, за настирливістю ворожих атак, за жорсткістю ведення бою – захопити хоч метр, хоч хату... – таких боїв я не зустрічав до кінця війни.

Рівень напруги боїв на Дніпрі можна зіставити хіба з тим, що було в Сталінграді...» [11, с. 36]. До речі, Н. Бойко, яка записала це інтерв'ю (ст. п.с. НІЕЗ «Переяслав» вважає, що на Букринському плацдармі загинуло 55 тис. радянських воїнів [11, с. 40].

Однією з найбільших операцій на оточення стала Корсунь-Шевченківська битва (24 січня – 19 лютого 1944 р.) І хоча військові історики і донині дискутують з приводу її перебігу і результатів, вона увійшла до переліку тих грандіозних бойовищ, у ході яких гітлерівська армія зазнавала дошкульних втрат і відступала з загарбаних територій.

Держава високо оцінила самовідданість і відвагу радянських солдатів та офіцерів, 210 тис. з яких полягли в боях за визволення краю. 22 з'єднанням і частинам було присвоєно звання «Черкаських», 23 – «Корсунських», 20 – «Уманських», 6 – «звенигородських», 160 черкашан удостоєні звання героя Радянського Союзу, а І. Черняхівський і

Н. Степаненко – двічі нагороджувалися Золотою Зіркою Героя.

Значну допомогу у розгромі нацистів надавали учасники руху Опору. Так, група канівського лікаря Олексія Крячка брала участь у форсуванні Дніпра поблизу с. Зарубинці у вересні 1943 р., забезпечивши човнами кілька регулярних підрозділів. Партизанська група чапаєвців на чолі з О. Танком сподіяла з мотострільцями під час штурму с. Григорівка, розгромила штаб німецького гарнізону, захопила радіостанцію, кілька вантажівок і зброю [12, с. 194].

Саме до партизанських лав приєдналась усіліла половина невдалого з 7-тисячного десанту на Букринському плацдармі.

Внесок черкаських «народних месників» у розгром ворога міг бути більшим, якби радянське керівництво приділяло матеріально-технічному забезпеченню антинацистського руху опору належну увагу.

1 квітня 1942 р. вийшла постанова ДКО «Про організацію обліку і поховання полеглих воїнів, виявлених на звільненій території» Поряд з тим, що цей документ з'явився з очевидним запізненням, звертає на себе увагу й те, що органам влади на місцях зобов'язалися залучати до санітарних поховань місцевих мешканців, причому вони здійснювалися без встановлення імен та фіксації місць поховання, тобто з порушенням передбачених постановою приписів.

12 квітня 1942 р. у війська надійшов наказ НКО СРСР від 12 квітня 1942 р. про персональний облік втрат особового складу. Однак наказ виконувався вкрай незадовільно. Автори книги «Народная война» з цього приводу пишуть: «Фронтовикам запам'яталась, як «знамениті» похоронні команди більше часу проводили за вивертанням кишень убитих, ніж похованням. Трупи засипали землею там же, де їх виявили: у траншеях, щілинах, вирвах. Робили це погано: виднілися руки, ноги, голови мерців. Над могилою навіть палиці не ставили. Солдати та офіцери, які бачили процедуру похоронів», скаржилися командирам: «Ці похоронні команди краще надіслати на передову, під вогонь, ніж допускати їх до святої справи віддання почестей загиблим!» обурювалися, що ніхто цим не керує по-справжньому: «Коли ми

відступали, ще було важко зробити, а тепер цілком можливо. Винести трупи до дороги і поховати на видному місці, з пам'ятником. Мине війна рідні захочуть приїхати, подивитися на могили героїв. І що вони знайдуть?» [13, с. 393–394].

В одному з інтерв'ю 75-річний фронтовик на запит молодого кореспондента «Чи було у вас на війні щось захоплююче і веселе?» від-

повів: «Ні, такого не припам'ятаю. Це була дуже важка робота». І зовсім неочікуваною була відповідь на друге питання, що стосувалось друзів-побратимів: «Ні, друзів не було, тому що я служив у піхоті. Через 2–3 тижня від роти залишилося кілька осіб. Нас поповнювали за рахунок мобілізованих солдатів. Ми не встигали як слід познайомитися один з одним...» [13, с. 394].

Джерела та література

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах 1935–1945 рр. – К., 1999.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000.
3. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 р. – В 3 т. – К., 1969. – Т. 3.
4. Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. – У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. – У двох кн. Кн. друга. – К., 2011.
5. Перковський А.Л., пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.
6. УДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 1637, арк. 23.
7. Марзеев А.Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации. 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации (Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.) – Т. 1. – М., 1948.
8. Добров П., Перехрест І. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація в період відбудови (1943–1950 рр.) – Донецьк, 2007.
9. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. – К., 1997.
10. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009.
11. Цит. за: Бойко Надія. Букринська епопея, або наша помилка // Українська культура. – 2007. – вересень.
12. Дорошенко Т.Є. Партизанський і підпільний рух на Канівщині в період Великої Вітчизняної війни. // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2005.
13. Народная война. К 70-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Общественный фонд «Патриот», 2011.

Александр Лысенко

Черкасщина на завершающем этапе Второй мировой войны (историсофские и методологические заметки)

В статье освещаются некоторые аспекты противостояния на советско-германском фронте в период 1943–1944 гг. Раскрываются особенности социально-экономической ситуации, морально-психологического состояния различных категорий населения. Анализируются гуманитарные последствия войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, Черкасщина, оккупационный режим, материальные и человеческие потери, гуманитарные последствия войны.

Oleksandr Lysenko

Cherkasy region on the final stages of World War II (historiosophical and methodological notes)

This article highlights some aspects of the confrontation on the Soviet-German front in 1943–1944. Peculiarities of socio-economic situation, morale and psychological stance of different groups of people are exposed. Humanitarian consequences of the war are analyzed.

Key words: World War II, Ukraine, Cherkasy region, occupation regime, material and human losses, humanitarian consequences of war.